

سیر نگارش‌ها در حوزه صحیفه‌پژوهی و بایسته‌های جدید

ابوالفضل حافظیان *

چکیده: نویسنده در این گفتار، مروری بر نگارش‌های حوزه صحیفه‌پژوهی را - اعم از کتابهای چاپ شده و چاپ نشده، مقاله و بخش‌هایی از کتابها - در ضمن هفده بخش می‌آورد. در هر بخش، پس از بیان پیشینه پژوهش در آن موضوع، پیشنهادهایی برای گام‌های آینده ارائه می‌کند. کتابنامه‌های صحیفه، نشر محدود روایت‌های معتبر و کهن صحیفه، تحقیق و نشر ترجمه‌های کهن منثور و منظوم صحیفه، تحقیق و نشر شروح صحیفه، توجه بیشتر دانشگاه‌ها و حوزه‌های علمیه و نشریات پژوهشی به صحیفه‌پژوهی، فرهنگ واژگان صحیفه، معجم‌های لفظی و نمایه‌های موضوعی صحیفه، تحقیق در مستدرکات و تعلیقات صحیفه، پژوهش در اجازات روایتی صحیفه، بخشی از این هفده موضوع است. در خلال این گفتار، حدود سی کتاب و رساله مخطوط منتشر نشده در زمینه صحیفه (همراه با محل نسخه‌های خطی آنها) معرفی می‌شود.

کلید واژه‌ها: صحیفه سجادیه، کتابشناسی / صحیفه سجادیه، نسخه‌های کهن / صحیفه سجادیه، ترجمه‌های

فارسی / صحیفه سجادیه، شروح / صحیفه سجادیه،
پایان نامه‌های دانشگاهی / صحیفه سجادیه، ترجمه‌های
منظوم / صحیفه سجادیه، فرهنگ واژگان / صحیفه سجادیه،
مستدرکات / صحیفه سجادیه، تعلیقات / صحیفه سجادیه،
اجازات روایتی.

اشاره

اهمیت و عظمت کتاب شریف صحیفه سجادیه، اقتضای آن دارد که - با وجود آثار گرانقدری که تاکنون درباره این کتاب شریف نوشته شده - تحقیقات دیگری صورت پذیرد. در این گفتار، ضمن گزارش اجمالی کارهای انجام شده به چند عنوان بایسته نیز اشاره می‌شود. اما قبل از آن تذکر مقدمه‌ای ضرورت دارد.

مقدمه

بخشی مهم از فرهنگ شیعی را دعاهای مأثور تشکیل می‌دهد. بدون بررسی این دعاهای، هر تحقیق و پژوهش در مورد تفکر شیعی، ناتمام و نارسا است. نقش دعاهای مأثور از امامان معصوم علیهم‌السلام - که شرح سفرهای معنوی اولیای خداست - در ترویج و نشر فرهنگ شیعی، کمتر از نقش و جایگاه برنامه‌های عاشورا نیست. اهتمامی که خواص و عوام شیعه در سده‌های پیشین نسبت به ترویج فرهنگ عاشورا بکار بردند، سبب تعظیم شعائر الهی در محرم شد که برکات این تعظیم شعائر را شاهدیم.

در مورد دعاهای مأثور، تلاش‌های محدثان بزرگ در ترویج دعاهای مأثور به‌ویژه صحیفه و در این میان، مجاهدات جناب سید ابن طاووس، ابن فهد حلی، شهید اول، مولی محمدتقی مجلسی، علامه محمدباقر مجلسی، - و در قرن گذشته محدث قمی - اثری بسزا در ترویج این فرهنگ صحیح غنی و تهذیب و تنقیح آن از شوائب و ضعاف ایفا کرد.

تلاش بعضی از معاصران مانند آیه‌الله سید محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی و

استاد جواد قیومی در تدوین موسوعه دعا‌های معصومین علیهم‌السلام نیز در این باب، ستودنی است.

اما به دلیل پراکندگی این آثار، پژوهشگری که بخواهد بطور تخصصی در این زمینه تحقیق کند، نمی‌تواند این منابع را یکجا در اختیار داشته باشد. در این زمان که تشکیل کتابخانه‌های تخصصی راه را برای پژوهش‌های جدی‌تر می‌کند، باید کتابخانه تخصصی در مورد ادعیه تأسیس کرد که کتابهای مربوط به صحیفه، بخشی مهم از این مجموعه را تشکیل می‌دهد. وقتی در چنین کتابخانه‌ای نسخه‌های خطی دعا‌های مأثور در کنار کتاب‌های چاپی (چاپ‌های سنگی، چاپ‌های جدید محقق و غیر محقق) قرار گرفت، خلا‌های دعاپژوهی نیز پیدا می‌شود. مثلاً **اختیار المصباح** نوشته ابن باقی، **منهاج الصلاح** نوشته علامه حلی، **اهم ما یعمل** نوشته فیض کاشانی، **هفتاد دعا** از علامه مجلسی، **روضه الاذکار** نوشته مجذوب تبریزی و... باید تحقیق و منتشر شود.

در این راستا، کتابهای زیر قابل اشاره است:

- **صحائف الاعمال**، نوشته حیدر بن نعمت الله طوسی، نسخه خطی کتابخانه مجلس به شماره ۱۲۳۸۶ (فهرست مجلس ج ۳۵ ص ۳۴۲).

- **ریاض المتجهدين** (فارسی)، نوشته رضی‌الدین محمد مستوفی (قرن ۱۱)، شامل ادعیه و اعمال و اذکار که در نماز شب خوانده می‌شود و نیز آنچه از طلوع فجر تا طلوع آفتاب بجا آورده می‌شود. نسخه خطی کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۷۸۹ در ۳۰۸ برگ.

- **سفینه النجاة**، مشهور به مقالات، نوشته مولی علی اصغر بن محمد یوسف قزوینی معاصر شیخ حر عاملی (قرن ۱۲)، در پنج جلد مفصل، که مرحوم تهرانی در الذریعه ۱۹۹/۱۲ معرفی کرده و نسخه‌هایی از آن در کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است (فهرست آستان قدس رضوی ۱۵ / ۲۹۳ - ۲۹۷).

- **الجواهر المنثورة فی الادعية المأثورة**، نوشته سید عبدالحسیب بن احمد علوی عاملی (قرن ۱۱)، که چند نسخه از آن به شماره‌های ۱۱۴۶، ۶۱۱۸، ۶۵۶۸، ۶۸۹۲ و ۷۸۰۱ در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است.

- ذریعة الضراعة، نوشته مولی محسن فیض کاشانی، که متن کامل صحیفه سجادیه و ملحقات آن را نیز آورده است. فیض کاشانی در فهرست آثار خود به این نکته اشاره کرده (فهرست‌های خود نوشت فیض کاشانی ص ۱۷۴، نیز بنگرید: الذریعه ۱۰ / ۳۰). نسخه این کتاب در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۵۹۸ موجود است.

- الانوار فی الادعية الواردة عن الائمة الاطهار، میرزا محمد باقر لنگرودی. در هزاران برگ با تقسیم جالب. چندین مجلد از کتاب - همه به خط مؤلف - در کتابخانه آیت الله مرعشی موجود است به شماره‌های ۲۵۷۱، ۲۵۷۲، ۳۲۶۷ تا ۳۲۷۲.

البته در زمینه کتابخانه مجازی، لوح فشرده «نورالجنان» گامی در این راه است. ولی کارهای دیگر باید انجام شود. اگر در روایت، دعا را «سلاح المؤمن» خوانده‌اند، ما تا چه حد از این سلاح در جنگ با دشمن درون و برون بهره گرفته‌ایم؟ مضامین دعاها متروک و مهجور مانده است. آیا چه زمانی باید به آنها پرداخت؟ چه زمانی باید به این حقیقت رسید که خواندن دعا، فقط به محض نیت ثواب نیست، بلکه برترین ثواب، طلب علم صحیح از خاندان وحی است؟ این نکته جای تفصیل بیشتر دارد که فعلاً از آن می‌گذریم و نکاتی در باب بایسته‌های پژوهشی مربوط به صحیفه سجادیه تقدیم می‌شود. اکنون گزارشی از تلاش‌های صحیفه‌پژوهی ارائه می‌شود، تا گام‌های ضروری آینده را در پرتو آن بهتر بشناسیم.

۱ - آثاری تحت عنوان کتابشناسی شروح، تعلیقه‌ها، نسخه‌های خطی، و... در مورد صحیفه انجام شده که به دلیل پراکندگی و ضعف اطلاع‌رسانی، به اطلاع اکثر محققان نرسیده است. این منابع به نظر نگارنده سطور رسیده است:

۱ - ۱. مواردی که در کتاب الذریعه ج ۴ و ۱۳ و ۶ و ۱۵ یاد شده و بجاست که بطور مستقل استخراج شود.

۲ - ۱. مرحوم علامه ابوالحسن شعرانی، در مقدمه ترجمه صحیفه (چاپ قم: انتشارات قائم آل محمد، ۱۳۸۳ ش) ص ۱۹ - ۲۱، فهرستی شامل ۳۲ کتاب آورده است.

۳ - ۱. فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۱۴۱ - ۱۶۹. این منبع، اطلاعاتی بیش از کتاب الذریعه به دست می‌دهد.

۴- ۱. سلسله مقالات استاد دکتر حسینعلی محفوظ در مجله البلاغ چاپ بغداد سال ۱۹۶۶ میلادی، از جمله: ادب الدعاء و تدوین الادعية (شماره ۶)؛ سیره زین العابدین (ع) آثاره و ادعیه (شماره ۷)؛ شعره (شماره ۸)؛ اسناد الصحیفة و شروح الصحیفة (شماره ۱۰). (۱)

۵- ۱. فواد سزگین نیز در تاریخ التراث العربی، کتابشناسی و نسخه‌شناسی کوتاهی پیرامون صحیفة و شروح آن آورده است. (۲)

۶- ۱. مرحوم استاد کاظم مدیر شانه‌چی در مقدمه صحیفة سجادیة چاپ آستان قدس رضوی سال ۱۴۱۳ هـ (نسخه قدیم کتابت شده در ۴۱۶ هـ) ص ۳۲-۳۷، شامل معرفی ۵۵ شرح صحیفة.

۷- ۱. کتابنامه صحیفة سجادیة نوشته آقای حسین درگاهی، چاپ نشر رایزن، ۱۳۷۸ ش.

۸- ۱. گفتار استاد محقق سید محمد حسین حسینی جلالی در «دراسة حول الصحیفة السجادیة» (چاپ علمی ۱۴۲۱ هـ) ص ۲۹-۵۹ که تحت عنوان «الصحیفة عبر القرون»، پژوهش‌هایی مربوط به صحیفة را به ترتیب سال گزارش کرده است. تمام این کتاب، به عنوان مقدمه صحیفة سجادیة (نسخه ابن مالک) توسط انتشارات دلیل ما منتشر شده است.

۹- ۱. کتاب «نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفة سجادیة» نوشته جوان فاضل آقای سید محمد حسین حکیم (انتشارات کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ۱۳۸۲ ش) شامل معرفی بیش از ۷۵ شرح و ترجمه (در ۵۴۴ نسخه خطی) و ۳۰ دست‌نویس کهن صحیفة تا قرن دهم. این کتاب، مفصل‌ترین کتابشناسی صحیفة است که مؤلف، اکثر نسخه‌ها را از نزدیک دیده و اطلاعاتی ارزشمند در مورد آنها ارائه کرده که سبب تصحیح بسیاری از اشتباهات فهرست‌نویسان می‌شود. این کتاب، نخستین کتابشناسی مستقل صحیفة است

۱- سلسله مقالات مذکور در قالب یک کتاب رقی در ۷۲ صفحه به همت استاد سید محمد حسین جلالی در آمریکا تکثیر شده است. ۲- نک: تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۱ ص ۷۴۴-۷۴۸.

که نگارنده سطور، مجموعه اطلاعات و یادداشت‌های خود را تا زمان تألیف آن در اختیار مؤلف قرار داد. البته حوزه کار ایشان، فقط آثار مخطوط موجود بوده است.

برای تکمیل این کتاب، چند کار دیگر باید انجام گیرد:

الف - روز آمد شدن این اثر، با بهره‌گیری از فهرسی که پس از انتشار آن به چاپ رسیده و می‌رسد. به عنوان نمونه دو نسخه از شرح صحیفه سجادیه از محمد مؤمن بن علی نقی متخلص به مضمی از شاگردان علامه مجلسی ره اخیراً به دست آمده است: یکی در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۱۲۶۶۶ و دیگری در کتابخانه آیت الله جلیلی کرمانشاه به شماره ۳۸۱.^(۱) و نسخه‌ای از مواهب غیبه در شرح دعای استعاذه صحیفه سجادیه که در کتابخانه علامه طباطبایی شیراز به شماره ۵۰۵ موجود است.^(۲)

همچنین نسخه‌ای دیگر از کتاب آمال العارفين میرزا عبدالوهاب برغانی قزوینی که در کتابخانه امام صادق^{علیه السلام} قزوین شناسایی شده است (فهرست کتابخانه امام صادق^{علیه السلام}، جلد دوم، در دست انتشار)

ب - ردیابی آثار مربوط به صحیفه که مفقود شده و نسخه‌هایی از آن شناسایی نشده است.

مانند شروح و حواشی ذیل که نسخه‌ای از آنها در دست نیست:

- تعلیقات از حسین بن عبدالصمد حارثی پدر شیخ بهایی (۹۸۴ ق) (نک: اعیان الشیعة).

- حاشیه از شرف الدین علی بن حجة الله شولستانی (نک: طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۱،

ص ۴۰۳).

- شرح از عبدالباقی تبریزی صاحب منهاج الولاية فی شرح نهج البلاغة (نک: طبقات

اعلام الشیعة، قرن ۱۱، ص ۳۱۲).

- حاشیه از عبدالغفار بن محمد رشتی شاگرد میرداماد (نک: طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۱

۱- نک: فهرست کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی ج ۳۲ ص ۱۷۶ و فهرست کتابخانه آیت الله جلیلی کرمانشاه

۲- نسخه پژوهی: ۲ / ۲۳۴.

موقفه آستان قدس رضوی ص ۱۶۱.

- حاشیه و شرح از حسین بن سید ضیاء الدین ابی تراب حسن مجتهد کرکی اردبیلی (۱۰۰۱ ق) صاحب دفع المناوأة (نک: طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰، ص ۷۱-۷۲).

- حاشیه از ملا عبدالله افندی صاحب ریاض العلماء.

- شرح بعض الادعیة از میر محمد ابراهیم بن محمد معصوم قزوینی (نک: طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۲ ص ۱۷؛ الذریعة ج ۱۳ رقم ۱۲۸۲).

- شرح از ابوالحسن بن محمد بحرینی (۱۱۹۳ ق) (نک: طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۲، ص ۱۶۱).

ج - آثاری مربوط به صحیفه که خارج از حوزه مخطوطات است، مانند آثار چاپ شده فارسی؛^(۱) ترجمه‌های صحیفه به زبان‌های دیگر؛ مقالات، پایان‌نامه‌ها، لوح فشرده (CD)ها و دیگر آثار منتشره در مورد صحیفه.

۱۰- ۱. مفصل‌ترین کار در کتابشناسی و نسخه‌شناسی صحیفه و آثار پیرامون آن، کاری است گروهی که در بخش فهرستگان مؤسسه دارالحدیث با مشارکت نگارنده این سطور انجام شد. در آن کتابشناسی، فهرستی از صدها نسخه خطی صحیفه به ترتیب تاریخ، نسخه‌های همراه با ترجمه، شروح، تعلیقات و... با استفاده از صدها مجلد فهرست‌های نسخه‌های خطی تدوین شده است. این کتابشناسی صحیفه بخشی از کتاب عظیم «فهرستگان نسخ خطی حدیث و علوم حدیث» است که چند مجلد از آن اختصاص به کتابهای دعا دارد و تاکنون منتشر نشده است.

۱۱- ۱. کتابشناسی صحیفه که دوست دانشمند جناب عبدالله غفرانی، سالها پیش به سفارش مؤسسه پژوهشی عاشورا در مشهد به سامان رسانده و متأسفانه چاپ نشده است.

۲- پس از تدوین کتابشناسی و نسخه‌شناسی جامع و فراگیر در مورد صحیفه، باید به

۱- به عنوان نمونه: شرح بعض ادعیة غامضة صحیفه سجادیه، نوشته وثوق الحکماء حاج میرزا ابراهیم سبزواری (از تلامذه حاج ملاهادی سبزواری) چاپ سنگی طهران، مطبعة حاج عبدالرحیم، ۱۳۴۹ ق. ۳۴۰ صفحه، رقی، فارسی.

گام‌های بعدی پرداخت. نسخه‌های مختلف صحیفه به روایت‌های گوناگون موجود است. این روایت‌ها، دست‌کم باید در اختیار محققان قرار گیرد. چاپ این نسخه‌ها به صورت تحقیقی و یا عکسی در تیراژ محدود، سند‌هایی ارزشمند به پژوهشگران می‌رساند، که یکی از ثمرات و برکات آن، ارائه سیر تاریخی حضور این کتاب مبارک در میان فرقه‌های مختلف مسلمانان است. در این جهت، چند گام برداشته شده است. از جمله:

الف - آیه الله سید محمد حسین جلالی / صحیفه سجادیه به روایت ابن مالک (چاپ قم: دلیل ما).

ب - همو / صحیفه سجادیه به روایت ابی المفضل شیبانی (چاپ آمریکا - مدرسه آزاد شیکاگو).

ج - استاد کاظم مدیر شانه‌چی / صحیفه سجادیه، نسخه کهن آستان قدس رضوی.
د - مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان / صحیفه سجادیه به روایت ابن اشکیب.

۳ - چاپ کهن‌ترین و معتبرترین نسخه‌های صحیفه، به صورت نسخه برگردان (فاکسیمیلیه) در تیراژ محدود برای پژوهشگران نیز ضرورت دارد.
در این جهت، چند گام ابتدایی برداشته شده است، از جمله:
الف - مرحوم آیه الله سید احمد روضاتی / نسخه میرابوالقاسم کبیر صاحب مناہج المعارف.

ب - آیه الله سید محمد حسین جلالی / نسخه موجود در کتابخانه ترکیه.

ج - حوزه علمیه اصفهان / صحیفه سجادیه به روایت ابن اشکیب.

حق این است که برخی از این کارها نیاز به چاپ مجدد دارد. مثلاً در اصل نسخه میر ابوالقاسم کبیر (م ۱۱۵۸ هـ)، اختلاف نسخه‌ها با رنگ‌های مختلف قید شده است که در چاپ عکسی یاد شده، به دلیل کمبود امکانات، به صورت سیاه و سفید چاپ شده و بسیاری از فوائد آن منعکس نشده است.

۴. تحقیق و انتشار ترجمه‌های کهن صحیفه به نثر و نظم فارسی. علاوه بر ضرورت

ترجمه‌های جدید و روزآمد صحیفه (مانند ترجمه‌های مرحومین فیض الاسلام و شعرانی، از دیدگاه دقت علمی و ترجمه مرحوم جواد فاضل از دیدگاه ادبی)، باید به ترجمه‌های کهن نیز توجه شود. در این کار، چند مطلب پیشنهاد می‌شود:

الف - شناسایی مترجمان و شیوه ترجمه آنها.

ب - در صورت عدم شناسایی مترجم، شناسایی عصر ترجمه.

متأسفانه این دو امر مهم در کار فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی صحیفه‌های مترجم، مغفول واقع شده است. بیشتر فهرست‌نگاران در معرفی این نسخه‌ها، در بخش کتابشناسی، فقط اشاره به نام صحیفه و امام سجاد علیه السلام می‌کنند. و در بخش نسخه‌شناسی اشاره می‌کنند که ترجمه زیرنویس دارد، بدون اینکه در مورد این ترجمه‌ها کاوش بیشتری انجام دهند.

بنابراین، لازم است نسخه‌های صحیفه مترجم، یک بار دیگر با دقت و تفصیل افزون‌تر، بازبینی شود تا شمار و ویژگی‌های ترجمه‌های کهن صحیفه شناخته شود و شناسنامه‌ای دقیق و گویا از این ترجمه‌ها به دست آید.

ج - انتخاب ترجمه‌های بهتر، که از امتیازات بیشتری برخوردار باشد.

د - تحقیق و انتشار آنها.

این کار، مسلماً به مترجمان جدید کمک می‌کند که دقت خود را در انتقال مفاهیم بلند صحیفه بالا ببرند. باید توجه داشت که دعا، شامل گفتگوی امام معصوم علیه السلام با خدای بزرگ جل جلاله می‌باشد. لذا ژرفای معانی دعا‌های مأثور، دقتی فراتر از ترجمه احادیث دیگر می‌طلبد. در این راه، بهره‌گیری از ترجمه‌های کهن و دقیق و علمی - که مترجمین خود، اهل ادب و معنی بودند - منبع مناسبی می‌تواند بود.

علاوه بر ترجمه‌های فارسی، باید به ترجمه‌های دیگر صحیفه توجه شود. در اینجا به چند عنوان اشاره می‌شود:

الف - ترجمه‌ها به زبان اردو

(۱) ترجمه مفتی جعفر حسین (م ۱۹۸۳ میلادی). چاپ لاهور: اداره علمیه پاکستان،

- (۲) ترجمه مولانا سید علی. چاپ لکهنو: نظامی پریس، ۱۳۷۰ ق. ۳۰۰ ص.
- از این دو ترجمه در کتاب «امامیه مصنفین» (نوشته سید حسین عارف نقوی، چاپ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۶ ش) ج ۱ ص ۴۵۴ یاد شده است.
- (۳) ترجمه سید قاسم رضا. لاهور: ۱۳۶۰ ق، ۹۰۰ ص.
- (۴) ترجمه سید مهدی حسین، چاپ لکهنو.
- (۵) ترجمه سید مرتضی حسین لکهنوی، چاپ لاهور، ۱۹۶۲ م.
- (۶) ترجمه سید علی لکهنوی، چاپ لکهنو، ۱۹۸۴ م.
- (۷) ترجمه محمد هادی، چاپ حیدرآباد رکن.
- از این ترجمه‌ها در کتاب «تألیفات شیعه در شبه قاره هند» (نوشته سید شهوار حسین نقوی، چاپ دلیل ما) ص ۱۹۰ یاد شده است.

یادآور می‌شود که ترجمه مولانا سید علی یاد شده به شماره دوم، شامل مقدماتی مفصل (حدود یکصد صفحه) است. از جمله کتابشناسی شروح صحیفه از میرزا احمد حسن صاحب قبله کاظمینی، و گفتارهایی دیگر درباره صحیفه از سید محمد هارون (م ۱۹۲۰)، سید نجم الحسن کراروی (م ۱۹۸۲) و دیگران.

ب- ترجمه‌ها به زبان انگلیسی

مشهورترین و جدیدترین ترجمه انگلیسی صحیفه، ترجمه ویلیام چیتیک اسلام‌شناس مشهور امریکایی است که همراه با ترجمه ملحقات صحیفه و رساله حقوقیه منتشر شده است.^(۱)

شایان ذکر است که به گفته مرحوم علامه سید سعید اختر رضوی، نخستین ترجمه انگلیسی صحیفه، از آثار سید مسرور حسین است که به پنجمین همایش سالانه شیعه در بنارس هند (۳۰ سپتامبر - ۲ اکتبر ۱۹۱۱ میلادی) عرضه شد و سال‌ها بعد توسط مدرسه

۱- ترجمه منتخب مقدمه چیتیک بر این کتاب، در سفینه شماره ۶ منتشر شده است.

ج - ترجمه فرانسوی

در این زمینه، باید به ترجمه خانم دکتر فریده مهدوی دامغانی اشاره شود که در سال‌های اخیر در فرانسه منتشر شده است. (۲)

۵. در میان شروح متعدّد صحیفه به زبان‌های فارسی و عربی، شرح‌هایی می‌توان یافت که به جهات مختلف، امتیاز بیشتر داشته باشد. این شرح‌ها را می‌توان - پس از شناخت تمام شروح و انتخاب آنها - تحقیق و منتشر ساخت.

متأسفانه به دلیل ضعف تبلیغات، اطلاع‌رسانی و توزیع نامناسب، چنان می‌شود که شرحی ارزشمند بر صحیفه مانند «الفرائد الطریفه» از علامه مجلسی، حدود پانزده سال پیش، برای نخستین بار، در تیراژ پانصد نسخه منتشر می‌شود، اما علیرغم همّت ناشر در همان محل چاپ، انبار می‌شود (اصفهان، کتابخانه علامه مجلسی، تحقیق استاد سید مهدی رجائی) و به دست جویندگان آن نمی‌رسد. حواشی میرداماد بر صحیفه نیز چنین وضعی دارد.

از کارهای مفید انجام گرفته در این زمینه می‌توان عناوین زیر را نام برد:

الف - ریاض السالکین / سید علی خان مدنی

ب - ریاض العابدین / بدیع الزمان قهپایی

ج - ریاض العارفین / محمد دارابی (۳)

د - لوامع الانوار العرشية / ملاباشی شیرازی (۴)

۱ - نقل از «التعلیقات علی الذریعة» مرحوم سید سعید اختر، که متن کامل آن برای نخستین بار در سومین دفتر «نسخه‌پژوهی» منتشر خواهد شد انشاءالله.

۲ - در زمینه این ترجمه، مترجم گرامی گفتاری گزارش گونه نگاشته، که انشاءالله در شماره آینده سفینه منتشر خواهد شد. (ویراستار)

۳ - درباره سه کتاب مذکور رجوع کنید به مقاله «سه ریاض در شرح صحیفه سجاده» باقر قربانی زرین، چاپ شده در فصلنامه سفینه، شماره ۶، ص ۱۱۶ - ۱۲۹.

۴ - درباره این کتاب رجوع کنید به مقاله «شرحی لاهوت اندیشانه بر صحیفه سجاده» جویا جهانبخش،

هـ - الحديقة الهلالية / شيخ بهاءالدين محمد عاملی (چاپ قم - مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۰هـ)

و - نورالانوار فی شرح کلام خیر الاخیار / سید نعمه الله جزائری (چاپ سنگی در تهران و بمبئی و چاپ بیروت، دارالمحجة البيضاء، ۱۴۲۰هـ).

ز - شرح صحیفه سجادیه / میرزا سلیمان تنکابنی (چاپ قم، دلیل ما).
در میان این شروح، کتاب «ریاض السالکین» امتیاز خاصی دارد که مطالب بیشتر شروح معاصر با سید علی خان مدنی یا پس از آن، عمدتاً ناظر به درون مایه آن است. اما علاوه بر این نکته، در چندین رساله و کتاب، به بهره‌گیری از ریاض السالکین، حتی در عنوان آنها تصریح شده است. از جمله کارهایی که در تلخیص یا توضیح یا فهرست‌نویسی ریاض السالکین سراغ داریم:

- الازهار اللطيفة یا ؛ زهرة المتزهين فی تلخیص ریاض السالکین، نوشته سید محمدرضا اعرجی. (بنگريد: طبقات اعلام الشيعة، قرن ۱۲، ص ۲۶۲ - ۲۶۳)

- تعليقات علی شرح الصحيفة، نوشته بهاءالدين محمد مختاری (بنگريد: طبقات اعلام الشيعة، قرن ۱۱، ص ۱۰۸ و ۵۲۳؛ الذريعة ۶/ ۱۲۴ رقم ۲۷۰).

- حاشیه سید عبدالله جزائری بر ریاض السالکین. (طبقات، قرن ۱۱، ص ۴۵۸؛ الذريعة ۶ / رقم ۶۶۹ و ۶۷۹).

- تلخیص ریاض، نوشته سید ابوالفضل حسینی سرابی، چاپ شده.

- قاموس الصحيفة، نوشته سید ابوالفضل سرابی. چاپ وزیری بزرگ، دو ستونی،

۴۶۹ ص، ۱۳۹۸ ق.

- کتاب «تلخیص ریاض السالکین» از نویسنده ناشناس که در کتابنامه آقای حکیم ص ۵۶ - ۵۷ معرفی شده، و نیز ترجمه فارسی ریاض السالکین که در کتابنامه آقای حکیم ص ۱۶۸ - ۱۷۰ (تحت عنوان شرح صحیفه سجادیه) معرفی شده، نیز باید به این فهرست افزوده شود.

همانجا، ص ۱۳۰ - ۱۵۹.

- فهارس ریاض السالکین که در دو جلد همراه با ریاض السالکین به وسیله انتشارات جامعه مدرسین به چاپ رسیده است.

جا دارد در اینجا از کار دوست فاضل آقای حاج شیخ علی فاضلی یاد شود که در پژوهشی سترگ، مجموعه‌ای از شروح صحیفه را در دست تحقیق دارد که احتمالاً در ۱۵ جلد به چاپ خواهد رسید. اما هنوز میدان برای پژوهشگران، باز است و کارهای انجام ناشده ضروری، فراوان.

۶. جایگاه محوری صحیفه سجادیه در نظام اندیشه اسلامی، بسیار والا است. با وجود این، در دانشگاه‌ها - حتی در رشته قرآن و حدیث - توجه چندانی به صحیفه سجادیه نمی‌شود. و این کم‌توجهی، جای بازنگری دارد. درصد بسیار اندک پایان‌نامه‌های مربوط به صحیفه در برابر انبوه پایان‌نامه‌های رشته قرآن و حدیث، نشان از غربت این کتاب ارزشمند در فضای دانشگاه‌ها دارد، که این غربت باید جبران شود. به عنوان نمونه، در بررسی سه مجلد «چکیده پایان‌نامه‌های علوم قرآنی دکتری و کارشناسی ارشد دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی»، تنها سه عنوان زیر (از میان حدود ۹۸۰ پایان‌نامه) در مورد صحیفه دیده شد:

الف. «قرآن در صحیفه سجادیه»، نوشته مصطفی محمدی عراقی، کارشناسی ارشد. دانشگاه تهران، ۱۳۷۰ (چکیده پایان‌نامه‌ها... ج ۱، ص ۱۲۱).

ب. «پیوند قرآن با صحیفه سجادیه»، نوشته طیبه حسینی، استاد راهنما: مرتضی ایروانی نجفی، کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۸ (چکیده پایان‌نامه‌ها... ج ۲، ص ۲۸).

ج. «پژوهشی در استخراج مضامین قرآنی از صحیفه سجادیه امام سجاد (علیه السلام)»، نوشته میهن بهمنش، کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، واحد شمال، ۱۳۷۹ (چکیده پایان‌نامه‌ها... ج ۳، ص ۳۵-۳۶).

در «چکیده پایان‌نامه‌های حدیثی» نوشته مهدی هوشمند، چاپ دارالحدیث، ص ۱۹۶-۱۹۸، در میان ۱۰۵ پایان‌نامه، تنها دو عنوان مرتبط با صحیفه می‌بینیم:
الف. قرآن در صحیفه، که از آن یاد شد.

ب. «قلب سلیم در صحیفه سجادیه»، نوشته بی بی فاطمه مظلوم. استاد راهنما: دکتر مشایی. کارشناس ارشد دانشگاه تربیت مدرس.^(۱)

و در «چکیده پایان‌نامه‌های مرکز تربیت مدرس دانشگاه قم» تنها یک عنوان (در میان حدود ۱۲۰ عنوان) می‌بینیم:

«اصول و مبانی تربیتی در صحیفه کامله سجادیه»، نوشته دریه حق دوست، استاد راهنما: دکتر علی شریعتمداری، ۱۳۷۳.

در حوزه‌های علمیه نیز غربت این کتاب انسان‌ساز را می‌توان یافت. به گفته علامه حسن زاده آملی: «امید آنکه در حوزه‌های علمیه، صحف ادعیه و اذکار که از ائمه اطهار ما صادر شده‌اند و بیانگر مقامات و مدارج و معارج انسانند، از متون کتب درسی قرار گیرند، و در محضر کسانی که زبان فهم اهل دعا و سیر و سلوک‌اند و راه یافته و راهنمایند، درس خوانده شوند. در نظر این کمترین، اول «مفتاح الفلاح» شیخ بهایی، و پس از آن «عدة الداعی» ابن فهد حلی، و بعد از آن «قوت القلوب» ابوطالب مکی و سپس «اقبال» سید ابن طاووس و در آخر، انجیل اهل بیت و زیور آل محمد «صحیفه کامله سجادیه» در عداد کتب درسی در آیند که نقش خوبی در احیای معارف اصیل اسلامی است. البته فهم و تعلیم و تعلم آنها، بدون معرفت به علوم ادبی و معارف نقلی و عقلی و عرفانی صورت‌پذیر نیست.... و شک نیست که نیل بدان معارف نوری الهی، از بسیار مباحث رائج و دارج به مراتب مفیدتر است، بلکه به قیاس در نمی‌آید. آن کجا و این کجا؟» (رساله نور علی نور، در مقدمه ترجمه مفتاح الفلاح، چاپ انتشارات حکمت ۱۳۶۶ ش، ص ۱۱-۱۲. نظیر این سخنان، در کتاب دیگر ایشان: صحیفه زمردین در سخنان سید الساجدین، ص ۲۲-۲۳ چاپ قم: انتشارات الف لام میم، آمده است).

۷. نشریات علمی، سهمی بسزا در فرهنگ‌سازی پژوهشی دارند. اما دریغا که در میان حدود صد نشریه علمی دانشگاهی و حوزوی در زمینه شناخت اسلام و معارف

۱- نویسنده یاد شده، مقاله‌ای برگرفته از آن پایان‌نامه را با همان عنوان در فصلنامه بینات، شماره ۳۲ (زمستان ۱۳۸۰) ص ۳۲-۳۳ به چاپ رسانده است.

دینی، بازهم درصد بسیار اندک و غیرقابل ذکر، به صحیفه سجادیه اختصاص یافته است. در حالی که این کتاب شریف، از دیدگاه‌های گوناگون مانند: ادبی، عرفانی، حدیثی، اخلاقی، تربیتی، تفسیری، اعتقادی قابل تحقیق و بررسی است. و درون‌مایه ده‌ها و صدها مقاله علمی تواند بود. حرکت مفید فصلنامه سفینه در اختصاص چند شماره به صحیفه سجادیه، جای تقدیر دارد. و می‌تواند الگویی مناسب برای دیگر نشریات تخصصی دین‌پژوهی قرار گیرد. در اینجا همچنین باید از دو مقاله ارزنده از مرحوم آیت الله مرعشی نجفی و مرحوم سید محمد مشکات^(۱) یاد کرد. و نیز مقاله پربار و ارزشمند «اسناد و مشایخ راویان صحیفه کامله» از دکتر منصور پهلوان^(۲) یادکردنی است. مقاله گرانقدر «کوشش‌های مجلسی اول و دوم در راه ساماندهی متن انتقادی صحیفه سجادیه و ترویج آن» به قلم دوست دانشمند آقای جويا جهانبخش (منتشر شده در ماهنامه پیام بهارستان، از انتشارات کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۵۴، ص ۳۴-۴۱) از جمله گام‌های مهم در این زمینه است. تداوم چنین پژوهش‌هایی از جانب پژوهشگران ژرف‌اندیش حوزه و دانشگاه، اثر مهمی در گسترش فرهنگ صحیفه‌پژوهی خواهد داشت.

۸. هنرمندان، در سده‌های پیشین، در ترویج کتابهای مقدسی همچون قرآن مجید، نهج‌البلاغه و صحیفه سجادیه، آثاری ماندگار، از خود به جای نهاده‌اند. بیشتر نسخه‌های موجود صحیفه، نسخه‌هایی خوش خط و خوانا است که گاه با آرایه‌های هنری، تذهیب، سرلوح و جلدهای نفیس، جذابیت بیشتری یافته‌اند. مانند نسخه صحیفه منسوب به خط یاقوت مستعصمی، به تاریخ ۶۹۴ هجری قمری که در کتابخانه کاخ موزه گلستان به شماره ۲۱۰۵ موجود است.^(۳) هنرمندان، خطاطان، مذهب‌بان و نسخه‌پردازان، وظیفه خود را در ترویج و نشر صحیفه به خوبی انجام داده‌اند.

۱- مقدمتان توثیق‌تبان حول الصحیفه السجادیة، چاپ شده در مجله علوم الحدیث (عربی)، عدد ۳، ص ۱۶-۵۴.

۲- نک: فصلنامه علوم حدیث. شماره ۱۲، ص ۲۶-۶۹.

۳- فهرست کتب دینی و مذهبی خطی کتابخانه سلطنتی، صص ۷۸۷-۷۸۹.

در فهرس نسخه‌های خطی، چندین نسخه به خط میرزا احمد نیریزی - خطاط مشهور زمان صفویه - یاد کرده‌اند. از جمله:

۱- سال ۱۱۲۱ ق. کتابخانه ملی، شماره ۹۰۹ ع

۲- سال ۱۱۳۲ ق. کتابخانه مرعشی، شماره ۱۳۸۶

۳- کتابخانه شخصی سید مرتضی نجومی، کرمانشاه (دلیل المخطوطات / ۲۴۰)

۴- سال ۱۱۳۰. کتابخانه شخصی عبدالحمید مولوی، مشهد (نشریه ۵ / ۵۷)

۵- سال ۱۱۴۹. آستان قدس رضوی ۱۰۵۰۱ (فهرست رضوی ۱۵ / ۳۶۵)

۶- سال ۱۱۶۰. کتابخانه سلطنتی ۱۱۹۴ (فهرست دینی آتابای / ۶۸۴).

اهتمام برخی از کاتبان به کتابت صحیفه سجادیه، تا آنجا است که نورالدین محمد اصفهانی، در پایان نسخه‌ای از صحیفه که به سال ۱۰۴۹ کتابت کرده، اشاره می‌کند که این دوازدهمین نسخه صحیفه است که به کتابت آن توفیق یافته است. (نسخه کتابخانه مرعشی به شماره ۱۲۹۱۳، فهرست مرعشی ۳۲ / ۷۲۸).

همچنین نورالدین محمد بن میرزا بیگ رازی در سال ۱۰۸۸ از بیست و یکمین صحیفه‌ای که به خط خود نگاشته، خبر می‌دهد. (نسخه آستان قدس رضوی، به شماره ۱۰۲۶۵؛ فهرست رضوی ۱۵ / ۳۵۰). و در ماه صفر ۱۰۹۲، از سی و ششمین صحیفه به خط خود خبر داده است (نسخه کتابخانه آیت الله گلپایگانی به شماره ۱۸۸ - ۳۶). (۱)

نشر چنین نسخه‌های نفیس هنری یا برپایی نمایشگاه‌هایی از آنها، می‌تواند به معنویت فضای هنری، جلوه‌ای تازه بخشد و اوج تعالی معنوی هنر شرقی را - در همراهی با مضامین بلند و آسمانی مناجات‌های الهی سید الساجدین صلوات الله علیه - فرادید جهانیان قرار دهد.

۹. در تعریف ادبیات مؤثر و مفید، «سخن خوب گفتن» را همراه با «خوب سخن گفتن»، لازم و ملزوم دانسته‌اند. به عبارت دیگر، زیباییِ الفاظ، جامه‌ای زیباست که بر

۱- در مجلد بیست و یکم فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی نیز، ده‌ها نسخه نفیس هنری از صحیفه شناسایی و معرفی شده است.

قامت رسای محتوای ژرف و انسان‌ساز پوشانده می‌شود.

گزارش‌های متعددی از تأثیر کلمات حکمت‌افزای امام امیرالمؤمنین علیه السلام بر ادبیات فارسی و عربی در دست است، که کتابها و مقالات گوناگون بدان موضوع پرداخته‌اند. اما تأثیر کلمات آسمانی صحیفه بر ادبیات فارسی و عربی در جایی به شیوه جامع گزارش نشده است. گرچه بطور پراکنده نمونه‌هایی یاد شده است. از جمله:

الف - مرحوم شیخ عبدالمنعم فرطوسی (م ۱۴۰۴ هـ. ق)، متن کامل صحیفه سجادیه را در ۴۵۰۰ بیت عربی به نظم کشیده که منتشر شده است. (ر. ک. تراثنا شماره ۷۷-۷۸، ص ۴۶۱).

ب - دبیر اعلم، صحیفه سجادیه را به نظم فارسی ترجمه کرده، که نسخه خطی آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۴۵۶۶ موجود است. (۱)

ج - نظم صحیفه سجادیه، از محمد حزین بن محمد کاشانی (م ۱۱۷۰ ق). مرحوم تهرانی در طبقات اعلام الشیعة، قرن ۱۲ ص ۶۵۹ و آیت الله مرعشی در مقدمه معادن الحکمة ص ۴۵ از آن یاد کرده‌اند.

در زمینه ترجمه‌های منظوم فارسی صحیفه از معاصران که چاپ شده است، می‌توان نام برد از:

الف - صحیفه سجادیه منظوم - به ضمیمه میراث حضرت زهرا علیها السلام سید رضا آل یاسین. تهران: مؤلف، ۱۳۷۷ ش. ۱۹۸ ص.

در مقدمه شرح حال او آمده است. نویسنده، زاده کاشان از خاندانی دانش‌پرور، و خود، سوابق ادبی دارد. کتاب شامل دو بخش است:

- ترجمه منظوم خطبه فدکیه حضرت زهرا علیها السلام (ص ۹ تا ۳۱).

- ترجمه منظوم صحیفه (ص ۳۳ - ۱۹۸).

ب - صحیفه سجادیه منظوم - محمد حسین سلطانی لرگانی کجوری. تهران: آرون، ۱۳۷۹ ش. ۲۸۶ ص. (تهران - تلفن ۳۳۱۱۴۰۴۴)

نویسنده پیش از این کتاب، نهج البلاغه و نهج الفصاحه را به نظم فارسی کشیده است.

۱ - درباره این کتاب بنگرید به مقاله دکتر مهدی دشتی در: سفینه شماره ۸.

وی این ترجمه را سال ۱۳۷۸ ش به پایان برده - و شامل ۵۴ دعای صحیفه است. و در خاتمه، از مرحوم جواد فاضل مترجم صحیفه به خیر یاد کرده است. به گواهی ابیات پایانی کتاب، وی این ترجمه را از تیر تا آبان ۷۸ در چالوس در طول پنج ماه به سامان رسانده است. و نزدیک به هفت هزار بیت دارد.

ج - صحیفه سجادیه منظوم - سهراب اسدی تویسرکانی فرزند مرحوم حاج شمس‌الله اسدی تویسرکانی معروف به «آداشی». تهران: راه ظفر، ۱۳۸۲ ش. ۳۴۶ ص. (ناشر: تهران - تلفن ۶۶۹۵۱۳۵۲).

نویسنده، در مقدمه، از فعالیت خود در ترجمه منظوم قرآن و نهج‌البلاغه سخن می‌گوید. این ترجمه در حدود ۵۸۰۰ بیت است.

شامل ترجمه ۵۴ دعای صحیفه، که در سال ۱۳۸۱ ش کار را به پایان برده.

نسخه‌های این سه کتاب در کتابخانه مجلس موجود است.

د - ترجمه منظوم صحیفه سجادیه (به نظم فارسی)، ترجمه: محمد مهدی جلالی شاهرودی (معاصر). قم: احیاگران، ۱۳۸۲، در ۲۵۴ صفحه به قطع وزیری که حدود ۳۰۰۰ بیت فارسی را در بر دارد.

تداوم این حرکت مفید، به گام‌های دیگر نیاز دارد:

اول - تدوین گزارش و فهرستی از تلاش‌های انجام شده پیرامون اثرگذاری صحیفه بر ادبیات فارسی و عربی.

دوم - توجه ادبای معاصر به گسترش فرهنگ صحیفه در حوزه ادبیات مانند شعر، داستان، قطعات ادبی، ادبیات نوجوانان، برداشت‌های آزاد و آهنگین از فرازهای شکوهمند صحیفه.

۱۰. فرهنگ واژگان صحیفه، بایسته‌ای است که برخی از محققان بدان پرداخته‌اند،

مانند آثار زیر:

الف - حل لغات صحیفه / سید اختر حسین عظیم‌آبادی (همراه با ترجمه صحیفه به

اردو).

ب - تبيان اللغة / ميرزا محمد علي چهاردهي (۱)

ج - لغات صحيفه سجاديه / مركز تحقيقات رايانه‌اي حوزه علميه اصفهان.

د - حل لغات الصحيفه السجادية، محمد باقر حسيني منجم / مشهد، انتشارات تاسوعا، تحقيق قيس العطار، ۱۳۷۸ ش، ۲۶۴ ص.

ولي همراه با تطوّر زبان و دگرگوني واژگان، اين حرکت همواره بايد تداوم داشته باشد و هيچگاه متوقف نشود. کارهاي گسترده‌تر در اين وادي هنوز بر زمين مانده است. ۱۱. معجم‌هاي لفظي و نمايه‌هاي موضوعي، نقشي بسزا در ترويج مفاهيم صحيفه دارد، جايگاه پژوهشي آن را بالا مي‌برد، و به فهم ژرف‌تر درون‌مايه اين كتاب الهي کمک مي‌کند.

از نخستين معجم‌هاي لفظي صحيفه نوشته آية‌الله سيد علي اکبر قرشي (چاپ قم، دارالتبليغ اسلامي) و قاموس الصحيفه اثر سيد ابوالفضل حسيني سرابي تا معجم و نمايه موضوعي بسيار روزآمد و دقيق تدوين آقاي مصطفى درايبي (چاپ تهران، مركز اطلاعات و مداري علمي)؛^(۲) و فرهنگ‌نامه موضوعي صحيفه سجاديه در ۳ جلد اثر سيد احمد سجادي و همکاران تلاش‌هايي مشکور در اين ميدان است. اما هنوز جاي کارهاي ديگر در اين وادي خالي است. از جمله: معجم و نمايه ديجيتالي، معجم و نمايه در سطوح مختلف (مثلاً دانش آموزي و نوجوانان).

[همانند كتاب مفيد و کارآمد «هزار آيه، هزار موضوع» نوشته آقاي جواد محدّثي در سطح دانش آموزي در مورد مفاهيم قرآني، چاپ قم، بوستان كتاب].

۱۲. مستدرکات و ملحقات صحيفه سجاديه در طول قرون، تا آنجا اهميت يافت که گاه پا به پای اصل نسخه‌هاي صحيفه، در مقام استنساخ و نشر، پيش مي‌رفت. نمونه‌هاي مستدرکات صحيفه را در آثار زير مي‌توان يافت:

۱- نک: فصلنامه سفينه، شماره ۶، صص ۱۰۸-۱۱۵، مقاله «معرفي كتاب تبيان اللغة»، محمد وفادار مرادي.

۲- نک: فصلنامه سفينه، شماره ۷، صص ۱۴۹-۱۶۶، مقاله «نگاهي به كتاب نمايه نامه موضوعي صحيفه جامعه

سجاديه»، نوشته حسين عبدالرحماني.

الصحيفة الثانية / شيخ حرّ عاملی؛ الصحيفة الثالثة / میرزا عبدالله افندی؛ الصحيفة الرابعة / میرزا حسین نوری؛ الصحيفة الخامسة / سید محسن امین عاملی؛ الصحيفة السادسة / شیخ محمدباقر بیرجندی؛ الصحيفة السادسة / علامه محمد صالح حائری مازندرانی^(۱)؛ الصحيفة السابعة / شیخ هادی کاشف الغطاء؛ الصحيفة الثامنة / میرزا علی حسینی مرعشی شهرستانی.

کار عظیم آیت اله سید محمدباقر ابطحی جای تقدیر فراوان دارد که از این صحیفه‌ها، ترتیب موضوعی فراهم آورده و دعاها را دیگر امام سجادت^(ع) را بر آن افزوده و «الصحيفة السجادية الجامعة» را - شامل ۲۷۰ دعا از حضرتش - پدید آورده است. علاوه بر مستدرکات یاد شده، برخی رساله‌ها نیز با عنوان ملحقات صحیفه نام‌گذاری شده است. از جمله: ملحقات صحیفه از کفعمی که در البلد الامین ذکر کرده است؛ ملحقات صحیفه از شمس‌الدین جبعی که در مجموعه شماره ۸۹۳۲ کتابخانه مجلس آمده است.^(۲) ملحقات صحیفه علامه مجلسی با ترجمه میرزا محمد حسین خاتون‌آبادی (نواده علامه مجلسی)، که در دست تحقیق و نشر است. همچنین ملحقات صحیفه نوشته محمد تقی بن مظفر زیابادی قزوینی (قرن ۱۱) که نسخه‌های آن در کتابخانه مرعشی به شماره ۹۹۴۴ و ۹۳۷۰ موجود است و تاکنون منتشر نشده است. وی، شاگرد شیخ بهایی بوده و در سال ۱۰۲۳، حدود هفتاد دعای امام سجادت^(ع) را گرد آورده است. ۱۳. ترویج فرهنگ صحیفه تا حدّ زیادی مرهون تعلیقاتی است که برخی از بزرگان نوشته‌اند. آنان با کمترین کلمات و موجزترین عبارات، لغات و عبارات دشوار صحیفه را که به توضیح نیاز داشته، توضیح داده‌اند، بدون اینکه شرح کامل ارائه کنند. در این شمار، می‌توان یاد کرد از:

۱- گویا این دو دانشمند بزرگوار، از کار هم بی‌خبر بوده‌اند و هرکدام، کار خود را ادامه کار پیشینیان می‌دانست. از این رو، اشتراک در نام کتاب دیده می‌شود. در مورد صحیفه ثانیه نیز، کتابی بدین عنوان از شیخ محمد حرفوشی عاملی (الذریعه ج ۱۵ ص ۲۰) معرفی شده که نسخه‌ای از آن تاکنون به دست نیامده است.

۲- نک: الشریعة الی استدراک الذریعة: ۱ / ۲۵۲.

الف - تعلیقات / فیض کاشانی؛ ب - حاشیه / میرداماد؛^(۱) ج - در زمان معاصر نیز کتابی به نام «شرح الصحیفة السجادیة» اثر عزالدین جزایری (چاپ بیروت، ۱۳۹۸ ق) منتشر شده که در واقع، در ردیف تعلیقات باید نام برد؛ د - در الموسوعة السجادیة نیز متن صحیفة سجادیة همراه با توضیحات کوتاه در مورد واژه‌های مهم در پانوشته‌ها به چاپ رسیده است.^(۲)

فقیه نامور شیعی ابن ادریس حلّی (م ۵۹۸ ق) حواشی لغوی بر صحیفة دارد که تاکنون چاپ نشده و در دست تحقیق و نشر است. مرحوم شیخ تقی الدین کفعمی نیز لغات مشکل و نیازمند توضیح را با تکیه بر کتب معتبر لغت و شرح و تفسیر کرده است.

در همین زمینه، تحقیق و نشر چند رساله ضرورت دارد:

اول - تعلیقات احمد بن عبدالرضا بصری (صاحب فائق المقال فی علم الرجال) نسخه خطی کتابخانه، مجلس شماره ۱۶ / ۸۹۲۲.

دوم - حاشیه احمد بن مولانا افضل (قرن ۱۲)، نسخه خطی مجلس شماره ۸ / ۶۲ و ۹۹ و ۷ / ۹۹۶۲.

بر این مجموعه باید افزود: نسخه‌هایی از صحیفة که در اختیار بزرگان دین بوده، غالباً مزین به حواشی و تعلیقاتی توضیحی، لغوی، ادبی و... است که در فهرس، از آن یاد نمی‌شود یا به خوبی معرفی نمی‌شود. اگر با این دید، به نسخه‌های خطی موجود صحیفة نگریسته شود، گوهرهای ارزنده‌ای به دست می‌آید.

۱۴. اجازات روایتی و بلاغ‌ها و انهاءهای سماع و قرائت، در زمان‌های گذشته دو نقش داشت: از سویی زمینه‌ای مناسب و مطمئن برای استنساخ کتابها و تکثیر نسخه بود، در زمانی که چاپ وجود نداشت. از سوی دیگر، شیوه‌ای برای تصحیح متن، حلّ دشواری‌های آن، تدریس دقیق و عالمانه متن و جلوگیری از تحریف (تغییر معنایی) و

۱ - حاشیه‌ای بر این رساله از محمد تقی استرآبادی موجود است که تاکنون چاپ نشده (نسخه خطی ۳۹۰۴

کتابخانه آیت الله مرعشی، فهرست مرعشی ۱۰ / ۲۸۴).

۲ - نک: فصلنامه سفینه، شماره ۷، صص ۱۹۱ - ۱۹۳.

تصحیف (تغییر املائی) بود. شیوه‌هایی در روزگاران پیشین به کار می‌رفت. از جمله:

- سماع و املاء: شنیدن شاگرد از آورنده و راوی و نوشتن از گفته او.

- مناو له: استاد، کتاب را به دست خویش بنویسد و به شاگرد بدهد.

با رواج صنعت چاپ، هنوز جای خالی این شیوه‌های علمی محسوس است؛ چرا که در فراگیری علوم، تنها مراجعه به کتاب و مطالعه آن کافی نیست بلکه باید علم را از افواه رجال شنید و از تجارب آنان که سینه به سینه مطالب و فواید را به دست آورده‌اند، بهره مناسب را برگرفت.

گذشتگان، برای ترویج صحیفه، این تلاش‌ها را در حدّ زیادی انجام دادند: صحیفه را در محضر اساتید خواندند، از روی نسخه‌های معتبر استنساخ کردند، با نسخه‌های معتبر دیگر مقابله کردند، همراه با خواندن استاد، به اعراب‌گذاری و تصحیح نسخه خود پرداختند، پرسش‌های علمی پرسیدند و بر مبنای پاسخ‌های استاد، حواشی عالمانه نوشتند.

گردآوری این گونه نسخه‌ها - که نسخه مدّرسی نامیده می‌شود - در مورد صحیفه سجادیه، کارنامه ارزشمندی پربارگ و پربار، از صحیفه‌پژوهی در اعصار گذشته به دست می‌دهد.

علامه مجلسی در جلد ۱۱۰ بحارالانوار، نمونه‌های مختلف از متن کامل اجازات بزرگان در مورد صحیفه را نقل کرده، و استاد سید محمد حسین جلالی، از برخی اجازات نام برده و نسخه آنها را شناسانده است.

از بایسته‌های پژوهشی در این میدان، اجازه عامّ علامه مجلسی برای روایت صحیفه^(۱) و نیز اجازه‌های خاصّ به عده‌ای از تلامذه خود در این زمینه است.^(۲)

۱۵. نقش صحیفه در اتحاد اقالیم قبله، موضوع مهمّی است که تاکنون به آن کم‌تر

۱- اجازه مذکور به وسیله راقم سطور در دست تحقیق و نشر است.

۲- نمونه‌های فراوانی از این قبیل اجازات خاص را می‌توان در منبع ذیل مشاهده کرد: «اجازات الحدیث التي كتبها شيخ المحدثين المولى محمد باقر مجلسي»، سید احمد حسینی - قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ۱۴۱۰ هـ.

توجه شده است. این مطلب به ویژه با توجه به محبت اهل بیت که محوری ترین موضوع اتحاد اقالیم قبله است، اهمیت ویژه می یابد. اگر به این نکته توجه شود که اخلاق کریمه نبوی، به عنوان اسوه و الگوی آرمانی تمام فرقه های امت، مطرح است، آنگاه اخلاق حسنه امام سجاده علیه السلام - که در صحیفه سجادیه متجلی است - به خوبی یادآور خلق عظیم نبوی است. بدین رو، صحیفه، در زمینه اتحاد مسلمانان، نقش و جایگاه والا می یابد.

در مقاله «عالمان صحیفه نگار»، به نسخه ای از صحیفه سجادیه اشاره شد که به خط سید محمد طاهر هاشمی شافعی - عالم معاصر اهل سنت کردستان - منتشر شده است. همچنین شماره ۱۴ فصلنامه علوم حدیث (زمستان ۱۳۷۸) ص ۲۵۴ - ۲۵۵، گزارشی از کنگره بین المللی صحیفه سجادیه منتشر کرده که در سال ۱۴۲۰ قمری در دمشق برپا شده و عالمانی از شیعه امامیه (آیه الله جوادی آملی، استاد سید محمدرضا جلالی، سید محمد موسوی)؛ زیدیه (ابراهیم بن محمد الوزیر)؛ اهل تسنن (از جمله عبدالکریم الاشر، احمد راسم النفیس، محمد عبدالستار السید) هر کدام به گونه ای درباره صحیفه سجادیه سخن گفته، عظمت آن را ستوده و به تحلیل آن پرداخته اند.

بجاست که از این دیدگاه نیز بیش از پیش به صحیفه سجادیه توجه شود.

۱۶. دانشمندان زیدیه، اهتمام خوبی به صحیفه سجادیه نشان داده اند. در این زمینه، چند نکته ذکر می شود:

۱ - ۱۶. نسخه های مختلف صحیفه سجادیه که دانشمندان زیدی مذهب به خط خود کتابت کرده اند، و در منابع مختلف معرفی شده است. از جمله:

- فهرس المخطوطات الیمنیه (چاپ قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۲۶) ج ۱ ص ۸۹۷ - ۹۰۰ (سیزده نسخه)

- فهرس مخطوطات المكتبة الغربية بجامع كبير صنعاء، ص ۳۶۴ (چهار نسخه)
مصادر التراث في المكتبات الخاصة في اليمن، (نوشته عبدالسلام عباس الوجیه، چاپ اردن: مؤسسة الامام زيد بن علی، ۱۴۲۲). ج ۱ ص ۱۴۳، ۲۴۹، ۳۸۱، ۴۸۴ و ۵۴۵؛ ج ۲، ص ۱۳۵، ۱۹۹، ۲۸۵ و ۳۰۲ (ده نسخه)

۲ - ۱۶. شروح دانشمندان زیدی بر صحیفه، از جمله:

شرح سید محمد بن زید حسنی صنعانی (۱۰۹۰ - ۱۱۴۹ ق) (بنگريد: مؤلفات الزيديه، اشكوری ۲ / ۱۶۳؛ اعلام المؤلفين الزيدية، عبدالسلام عباس الوجيه، ص ۸۹۹؛ مصادر الفكر الاسلامي في اليمن، نوشته عبدالله محمد حبشي، چاپ ابوظبي ۲۰۰۴، ص ۳۵۱).

بعلاوه، اخيراً چاپ جدیدی از صحیفه، در يمن عرضه شده و در شمارگان گسترده منتشر شده است.

۱۷. یکی از ضرورت‌های مهم تحقیق در باب صحیفه سجادیه، شناسایی دقیق کسانی است که کارهای علمی پیرامون صحیفه ارائه کرده‌اند، اعم از: تحقیق، ترجمه، شرح، حاشیه، توضیح، ترویج و...

این امر، به ویژه از آن رو ضرورت دارد که بسیاری از مترجمان و شارحان صحیفه، در سده‌های گذشته، در بوتۀ نسیان مانده و اقدامی برای شناسایی علمی آنها صورت نگرفته است، در حالی که شناخت علمی آنها می‌تواند در ارزیابی آثار آنها و میزان توجه ضروری به این آثار نیز، دخیل باشد.

در این زمینه، یاد می‌شود از مقاله بسیار مفید «مفسر فقیه علامه حویزی و تفسیر صوافی الصافی»، که استاد علامه سید محمد علی روضاتی در فصلنامه بینات، شماره ۱۲ ص ۱۵۸ - ۱۶۹ نگاشته و مقام علمی علامه یعقوب بن ابراهیم حویزی بختیاری (متوفی ۱۱۵۰) و آثار او از جمله شرح صحیفه سجادیه او (مذکور در الذریعه ۱۳ / ۳۵۹ شماره ۱۳۲۸) را شناسانده است. این گونه گام‌ها را باید همین‌گونه استوار، برداشت و پیش رفت.

خاتمه

آنچه تاکنون آمد، مشتئی بود از خروار، و نمی‌ازیمی خروشان و جوشان که در مورد صحیفه کامله سجادیه باید انجام شود.

اما تمام واقعیت، دردناک‌تر از این است. بهتر است این حقیقت تلخ را از زبان «ویلیام چیتیک» بشنویم، دانشمندی امریکایی که بواسطه آشنایی با متون اسلامی و تسلط بر زبان عربی و فارسی، ترجمه‌ای انگلیسی فصیح و رسا از صحیفه منتشر ساخته است. پرفسور چیتیک در ضمن مقدمه‌ای مبسوط که بر این ترجمه نگاشته، می‌گوید: «تمدن

اسلامی به طور کلی، بسیار شبیه به یک شهر مسلمان‌نشین قدیمی است: دیوارهای بیرونی حکایت از گرفتگی و کسالت و غم‌بار بودن آن می‌کنند. و ورود به این دنیای پشت دیوار نیز آسان نیست. اما اگر شخصی بتواند با اهالی این شهر صمیمی شود، به او حیاط‌ها و باغ‌های دل‌انگیز و زیبایی نشان داده خواهد شد که مملو از گل‌های خوشبو، درختان میوه و فواره‌های جوشان هستند. آنهایی که در رابطه با تاریخ اسلام، وقایع سیاسی و بنیادهای آن مطلب می‌نویسند، تنها با دیوارها سروکار دارند، زیرا راهی به درون باغ‌های پشت دیوار ندارند. قدیمی‌ترین، اصیل‌ترین و دشوارترین باغ‌های این شهر، برای ورود، قلب‌های بزرگترین نمایندگان این تمدن است. اینجاست که دعاهای رسیده از ستون‌های اسلام اولیه، تصویر کاملاً جدیدی را از روح زنده و پویای اسلام نشان می‌دهند، چرا که این دعاها دسترسی مستقیم به انواع رفتارها و ویژگی‌های بشری را - که پیش‌نیاز شکوفایی کامل آرمان اسلامی هستند - فراهم می‌کنند» (ر.ک. مقاله «نگرشی به صحیفه سجادیه»، نوشته ویلیام چیتیک، ترجمه حسین پورقاسمیان، در: سفینه، شماره ۶).

به عقیده چیتیک، صحیفه سجادیه، یکی از این باغ‌های پرگل است که پشت دیوارهای گرفته و کسالت‌بار سکوت مسلمانان، پنهان مانده است. این سخن، درست است. و سنگینی مسئولیت ما، در برابر این گنجینه عظیم و حیانی را نشان می‌دهد. صحیفه سجادیه، فطرت خفته انسان‌ها را بیدار می‌کند و بهترین شناسنامه هویت شیعی امامی در سطح جهان است. رواست که گرد غربت از چهره تابناک این گوهر درخشان آسمانی زدوده شود و تلاش‌هایی روزافزون برای جهانگیر شدن معارف الهی آن انجام گیرد. والله المستعان.

این چند نکته کوتاه و شتابزده با همدلی و جدیت دوست‌گرامی و محقق ارجمند جناب آقای عبدالحسین طالعی فراهم آمد. توفیقاتش در خدمت به معارف اهل بیت علیهم‌السلام روزافزون باد.